

Мурована архітектура XVIII ст. Острога та Острозького району

У місті Острозі пам'яток архітектури, які датуються XVIII ст., є лише дві - капуцинський монастир (зараз у ньому знаходиться Острозька академія) та палац князів Яблоновських. Монастир капуцинів вже багато описаний в різних публікаціях, тому немає необхідності зупинятись на детальній історії його побудови. А от кам'яниця Яблоновських ще потребує досліджень.

Палац Яблоновських

Першим з Яблоновських частину міста Острога отримав Станіслав Ян¹ – відомий полководець, гетьман великий коронний. Він купив його у 1692 р. в Олександра Конецпольського. Ця частина Острога знаходиться біля замку і називається «Верхнє місто» або «Нижній замок» і належала раніше Анні-Алоїзі Ходкевич – доньці князя Олександра Острозького.

Серед синів гетьмана найвідоміший Ян Станіслав – великий канцлер коронний, письменник, автор збірок і політичних трактатів. Він належав до найближчого кола польського короля Яна III Собеського, якому доводився родичем по дружині – Жанні-Марі де Бетюн, згодом підтримував свого племінника – короля Станіслава I Лещинського.

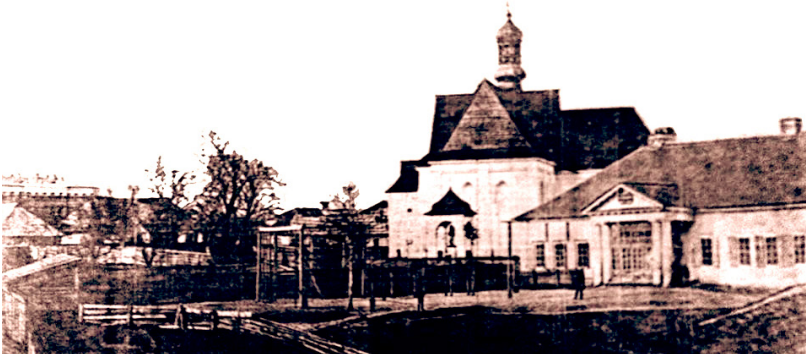
19 квітня 1744 р. три сини Яна Станіслава – Станіслав Вінцентій, Димітр Іполит та відомий польський поет Ян Кастан отримали від імператора Карла VII титул князів Священної Римської імперії. З цього часу всі наступні покоління цієї гілки вже носили князівський титул.

Другу частину міста родина Яблоновських отримала лише у 1802 р. Тоді відомий польський просвітник Тадеуш Чацький продав свій острозький маєток князю Каролу Яблоновському², який об'єднав все місто в одних руках. Його нащадки володіли містом до 1875 р.

Трохи раніше, в кінці XVIII ст. князем Каролем Яблоновським на захід від замку був закладений палацово-парковий комплекс. До нього входили: досить скромний одноповерховий будинок, в якому проживали князі, гостьовий будинок з колонами та парк. В гостьовому будинку з 1835 р. відкрили дворянське училище, а через вісім років училище реорганізували в

¹Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga ...* - S. 76.

²Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... - S. 686.

Іл. 1.

Іл. 2.

прогімназію (іл. 1). Після пожежі в колишньому єзуїтському колегіумі гостьовий будинок Яблоновських послужив прихистком на рік для Волинської семінарії. Споруда прогімназії згоріла в 1870-х рр. Зараз на цьому місці стоїть пам'ятник Острозькій Біблії.

Нині житловий палац Яблоновських виглядає як невиразна споруда – одноповерхова, цегляна, прямокутна у плані (іл. 2). Вхід до неї влаштований у прибудові до основного об'єму, який також позбавлений виразних архітектурних рис. Проте старі фото засвідчують, що будинок мав цікаве, хоча і досить скромне архітектурне вирішення. Первісно він так і був одноповерховим, прямокутним у плані, але з вальмовим дахом, покритим гонтом. Головний вхід до будівлі розташовувався по центру у вигляді дерев'яної веранди у стилі неоготики. Віконні отвори також були оздоблені лопатками та надвіконними вставками, мотив яких перекликався з оздобленням веранди. На планах ХІХ ст. видно, що парк, розташований навколо будинку, мав регулярний характер. На окремих ділянках збереглася огорожа садиби.

Острозький район

В Острозькому районі будинків і церков, які датуються не пізніше ХVІІІ ст., є дванадцять – хорівський та красевський храми муровані, а в селах Білашів, Бродів, Завизів, Милятин, Михалківці, Могиляни, Почапки,

Сіянці, Теремне, Українка – дерев'яні.³ Була й тринадцята церква в селі Розваж, але її знищили парафіяни в 2010 р.

Церкви в селі Милятин, Сіянці, Розваж (знищена) взяті на державний облік ще в 1963 р., а в селі Михалківці церква та дзвіниця у 1979 р. отримали статус пам'яток національного значення. Інші в 1990 р. зареєстровані, як пам'ятки місцевого значення⁴. З усіх вищеназваних церков найдавніші за часом спорудження є, очевидно, Покровська в Краєві 1739 р. та Троїцька церква в Михалківцях 1740 р⁵.

Церква села Хорів

Село Хорів вперше згадується 12 жовтня 1617 р., як власність князя Януша. В 1756 р. останнім ординатом острозьким Янушем Сангушком село було подароване коронному канцлеру Станіславу Малаховському, який у 1781 р. тут побудував греко-католицьку церкву (іл. 3).

Храм знаходиться в центрі села на природному підвищенні. Висока триярусна барокова дзвіниця створює особливий акцент у силуеті навколишньої забудови. Особливістю храму є те, що основний фасад виходить на центральну вулицю і тому апсида зорієнтована не на схід, як звичайно, а на північ.

Ще однією особливістю хорівського храму є розміщення ризниці за апсидою. Це свідчить про те, що архітектор при будівництві церкви орієнтувався на католицьку традицію.

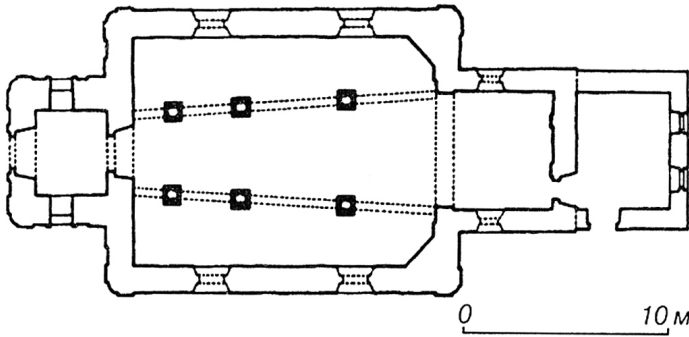
Іл. 3.

³Вісім церков збудовано в XIX ст.: – церкви в селі Верхів, Вілія, Волосківці, Мощаниця – на поч. XX ст., в селах Вельбівно та нові в Бродові та Оженині побудовані після Другої світової війни.

⁴Церкви в селі Вельбівно, Грозів, Країв, Кутянка, Лючин, Мощаниця, Оженин, Українка не були визначені як пам'ятки.

⁵В списку пам'яток архітектури району, складеному київськими архітекторами О. Годованюк і В. Завадою під час обстеження пам'яток в 1979 р. вказується, що є в районі кілька пам'яток цивільної архітектури (Бондарчук О. Пам'ятки історико-культурної спадщини Острозького району//Життя і Слово (Острозьк). – 2016. – 17 квітня.). Це мурований будинок управителя 1830-х рр. та школа лісництва першої пол. XIX ст. в с. Верхів (пам'ятки місцевого значення), руїни замку XV–XIX ст. у с. Новомалин (пам'ятка національного значення). В списку О. Годованюк і В. Завади зазначені також споруди які необхідно взяти на облік як пам'ятки. Це брама і мури XVIII ст. Петропавлівської церкви в с. Хорів, ворота та огорожа Покровської церкви в с. Лючин, та церква і палац (кам'яниця) Софії Місян XVIII ст. в с. Країв.

І найголовнішою особливістю храму Олена Годованюк називає використання зворотної перспективи у просторовій організації головного об'єму церкви⁶. В прямокутній наві основну роль виконують два ряди колон на досить високих п'єдесталах. Колони розміщені так, що парафіяни бачать приміщення нави набагато більшим. Завдяки збільшенню відстані між колонами при наближенні до іконостасу візуально збільшується і відстань до вівтаря. Завдяки цьому прийому храм у Хорів є унікальним не тільки на Волині, але й в цілій Україні (іл. 4).

Іл. 4.

На зовнішній стіні у південно-східному кутку храму знаходився витесаний напис староукраїнською, польською та латинською мовами. Подаємо реконструкцію напису сучасною українською мовою: «Володіючому церквою Святійшому Папі Пію шостому за держави його милості короля Станіслава Августа, в селі Хорів до князівства Острозького належного, дідичної ясновельможного його милості пана Станіслава Малаховського, референдара коронного по Божій старанності того ж справедливого підданих своїх пан, перший камінь цієї церкви положив в день Святих Апостолів Петра і Павла, 24 червня 1781 року». Станом на сьогодні парафіяни напис на стіні поштукатурили і тепер немає навіть натяку на донаторський запис.

Як стверджував у кін. XIX ст. місцевий священик Іван Двірницький (в якого і батько, і дід були також священиками цієї ж парафії), що на хорівській церкві був встановлений хрест та у вівтарі покладена надгробна плита когось із князів Острозьких. Первісно ці предмети знаходилися в Острозькому Богоявленському соборі (наразі хрест вже інший і датується XX ст.). Він також розповідав як відбувалися ці події. В кін. XVIII ст., коли Богоявленська церква була в повному запустінні, Малаховський вирішив забрати деякі речі до новозбудованого храму в с. Хорів.⁷ Однак цю ідею не підтримали острозькі міщани, тому канцлер таємно, в нічний час,

⁶Годованюк Олена. *Монастирі та храми волинського краю*. – К., 2004. – 176 с. – С.122-123.

⁷Теодорович Н. *Волинские епархиальные ведомости*. – 1889.

послав своїх гайдуків забрати хрест та надгробну плиту якогось із князів Острозьких, які були поховані в Богоявленському соборі. Надгробок був покладений у вівтарі Хорівської церкви та змуровано на ньому цегляний престол.

Існує декілька версій про те, кому належала ця плита. В «Спархіальних відомостях» за 1889 р. сказано про можливу приналежність надгробка святому Федору Острозькому, але так як преподобний Федір похований був у Києво-Печерській лаврі, де й зараз знаходяться його мощі, ця версія відпадає. Існує думка про приналежність дошки князю Василю Острозькому Красному, що спочатку був похований в Богоявленському соборі, а потім його останки були перенесені до Успенського собору Києво-Печерської лаври князем Костянтином Івановичем. Після перенесення останків до Києва не було потреби залишати плиту без тіла, тому, вважаємо, і це припущення повинно бути відкинуте. До Києва перепоховали останки і князя Костянтина Івановича Острозького⁸.

Ми знаємо, що в Богоявленському соборі (який був родовою усипальницею князів Острозьких) були поховані ще й інші члени родини. Прах Олександра Острозького його дочка Анна-Алоїза перепоховала в костелі ще в XVII ст. В цьому ж соборі був похований князь Василь-Костянтин. Можливо, надгробок належить саме йому⁹.

На жаль ми не можемо поки-що прочитати напис на поховальній плиті з Хорівської церкви. Престол, що змурований на надгробку, не закривав тільки початкові та кінцеві літери та слова в кожному рядку напису, а також половину останнього рядка. Ремонт, що проводився у вівтарі церкви, остаточно заховав напис, як власне і саму плиту під шаром бетону.

Ще донедавна церкву в Хорові оточував автентичний мур і брама XVIII ст. Храм разом з муром створював унікальний комплекс, що був вписаний архітектором в оточуюче середовище. Мур був викладений таким чином, що утворював в своїх площинах ажурні хрести, а по боках мур був викладений у формі однакових симетричних арок. Ворота разом з хвіртками кріпилися на пілони, які завершувались розірваним фронтоном. Але парафіянам мур і портал воріт із цегли Малаховського не сподобався, тому вони його розібрали. Натомість побудували огорожу із силікатної цегли та бетону. Шкода, що портал воріт і мур навколо церкви не був включений в перелік пам'яток архітектури і тому не було можливості зупинити руйнування, коли церковники розпочали чергові будівельні «покращення» навколо церкви.

⁸Тучемський М. Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского. – 1910.

⁹Бендюк М. Де зараз знаходяться мощі князя Костянтина Костянтиновича Острозького? //Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 3. – Острог, 2008. – С. 43-47.

Церква села Країв

Вперше с. Країв згадується 1458 р. в документі, за яким Олехно Джус продає Дробишеві Мжюровичу ряд сіл. У ньому було написано: «Був при тому договорі пан Патрикій Краївський і маршалко Гаврило». Цей запис побічно може свідчити, що село в 1458 р. вже існувало під такою назвою, але в краєзнавчій літературі прийнято вказувати дату 1617 р.

На поч. XVIII ст. Країв належав Стефану Місіюну¹⁰ герба Котвіца¹¹ та його дружині Софії з роду Грохольських. Стефан був полоцьким стольником і полковником регіменту Острозької ординації, тримав на службі ряд сіл у Чуднівській волості. У другій половині 1710-х посідав разом з дружиною на заставному праві Заслав з околицями (зокрема, Мокрець), мав нерухомість і в Острозі¹².

Інвентар 1728 р. вказує власність Стафана Місіюна на ординатській стороні міста Острога. Цікаво, що для побудови двору шляхтич прибрав до рук аж три «пляци». Тобто, будинок і двір були великими в порівнянні із загальноприйнятими розмірами міських дворів. Вказівка на забрані «пляци» побіжно може вказувати на те, що полковник щойно поселився в Острозі, очевидно, отримавши власність після смерті старости і полковника острозької ординації Яна Ротаріуша у 1728 р.¹³

Стефан помер у 1736 р., а вже через три роки в Краєві була збудована Покровська церква та кам'яниця (палац). Очевидно будівництво розпочалося ще Стефаном, а продовжене його дружиною Софією Місіюн.

Сам храм – тридільна триверха будівля, що складається в плані з нави та бабинця і шестигранної апсиди. Незвичайно великі розміри контрфорсу, який підтримує апсиду, деяких дослідників наштовхують на думку про можливе влаштування в ньому тайника¹⁴. Бабинець перекритий хрещатим склепінням, нава та апсида – циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами. У товщі південної стіни бабинця влаштовано муровані сходи на хори (іл. 5).

Іл. 5.

¹⁰Слід робити наголос на «ю». Теодорович відчитав прізвище власників села як Місіюнові, але гербовники стверджують що правильне звучання прізвища Місіюна.

¹¹Підставова інформація в гербівнику Уруського (т. II, с. 131).

¹²Дякую за надану інформацію Ігорю Тесленку.

¹³Близняк Микола. Інвентар міста Острога 1728 року//Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Випуск 26. – 2017.

¹⁴Годованюк О. Монастирі та храми волинського краю. – К.: Техніка, 2004. – С.113.

Церква з самого початку будувалася ще й як фортеця. Оборонні функції ми можемо підтвердити доволі суттєвою товщиною стін (1,5 м) та влаштуванням бійниці в західній стіні бабинця. Розміщення вікон на висоті 4,5 м теж вказує на оборонний характер будівлі. В той час вже не було великої загрози від нападів татар, тому вже не було необхідності будувати церкви як фортеці. А цей храм, все ж таки оборонний щоб ворог не міг його відразу захопити. Очевидно далися взнаки уподобання будівничого, який був військовим.

Капітелі пілястр, що знаходяться на кутках споруди, нагадують спрощений варіант капітелей пілястр церкви в Шумську, яка будувалася в 1637 р.

Бароковий ліпний орнамент, який увінчує портал північного входу до храму, органічно пов'язаний з обрамленням храмової ікони із західної сторони.

Особливістю церкви є її зв'язок з дерев'яною сакральною архітектурою. Об'ємно-просторова структура храму схожа з тризрубими триверхими дерев'яними церквами Південної Волині. Також і чотирихислові наметові дахи над трьома об'ємами вказують на доволі давню і вже архаїчну традицію. Проте, ці дахи увінчують восьмигранні барокові маківки¹⁵.

Покровська церква с. Країв збереглась майже не перебудованою і, за словами Олени Годованюк, належить до «самобутніх видатних творів волинської архітектурної школи першої половини XVIII ст.».

До церковного ансамблю входять невисока мурована огорожа, зведена у 1850 р., та дерев'яна, квадратна в плані двоярусна дзвіниця 1863 р.¹⁶ Архітектурні форми дзвіниці успадкували зразки волинських дзвіниць. Її нижній ярус складений в зруб, а верхній – каркасний. Завершується дзвіниця восьмигранним підбанником, увінчаним невисоким восьмигранним наметом з декоративною маківкою.

Первісно до комплексу разом із храмом входила і старіша частина сучасної школи з мурованими склепіннями. Вона належить до часу, коли село було у власності Софії Місюна. Це приміщення, мабуть, було палацом (кам'яницею), в якому проживала родина власниці села (іл. 6).

Іл. 6.

¹⁵Годованюк О. *Монастирі та храми волинського краю*. – К.: Техніка, 2004. – С.114.

¹⁶Теодорович Н. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской губернии*. – Т. 2. – Почаев, 1889. – С.731.

Палац двоповерховий зі стінами товщиною до метра, зі склепінчатими стелями, має два поверхи. З проїжджої сторони є лише двері на першому поверсі, вікна ж лише на другому. З інших сторін будинку вікна є і на першому поверсі. Вірогідно, від зовнішньої стіни кам'яниці ще йшов оборонний мур (або дерев'яна огорожа), яка теж мала носити оборонний характер. Вікна, швидше за все, первісно були такими ж, як і в церкві з картушами та карнизами. На сьогодні маємо тільки карниз на дверним порталом та над одним вікном, всі інші втрачено.

Після польського повстання 1831 р. село було конфісковане в нащадків Місюна і передане поміщикам Ісуповим. Ігнатій Филипович Ісупов (1768-1848) був полковником кавалерії і брав участь у війні 1814 р., за що і отримав село Країв (похований біля Покровської церкви). В Ісупова були непорозуміння з місцевим населенням стосовно будинку церковно-парафіяльної школи (кам'яниця Місюна), яку він захопив і поселив там євреїв. Дослідник Ярослав Пура вказує дату відкриття школи 1809 р., але не вказує звідки взята дана інформація¹⁷. В Теодоровича значиться, що школа була відкрита 1884 р. і розміщувалася в домі священика¹⁸.

В подальшому доля кам'яниці пов'язана з чехами. У 1895 р. царський уряд запросив їх на землі Російської імперії для налагодження системи господарювання в селах. В цьому ж році чехи приїхали до Краєва, взяли позику в державному банку і купили землю у місцевого поміщика Журавльова. До 1914 р. чеська колонія вже повністю була сформована, а борг перед банком був практично погашений¹⁹.

Спочатку чехи жили в дерев'яних тимчасових хатах (врем'янках). Але вже на початку століття вони розпочали виготовляти цеглу і тому масово почали будувати муровані будинки. Дата виготовлення багатьох цеглин – 1904 р. Найбагатшими людьми в селі були чехи брати Сироватки. Вони побудували поблизу кам'яниці Місюна власний цегляний будинок. Вірогідно, що і сам палац теж належав Сироваткам.

Вже в радянський час і кам'яницю Місюна, і будинок Сироваток передали під приміщення школи. Мабуть, тоді й було побудовано перехід від одного приміщення до іншого.

І кам'яниця Місюна, і церква в Краєві не є пам'ятками архітектури, але вже назріла необхідність нарешті взяти ці споруди на облік, щоб вони були під охороною держави.

¹⁷Пура Я. Край наш у назвах. – Рівне, 2002. – С. 90.

¹⁸Там само.

¹⁹Інформацію про чехів в селі Краєві записано зі слів Вермеги Івана Йосиповича.